

TURKIY MIFOLOGIYADA MA'BUDA AYOLLAR TIMSOLLARI TALQINLARI

Samarqand davlat chet tillari instituti
*ilmiy tadqiqotchisi **Matluba MAMADIYOROVA***
Samarqand davlat chet tillari instituti
*ilmiy tadqiqotchisi **Iroda NUMONJONOVA***

Annotatsiya Buyuk ipak yo'li Yevroosiyo qit'asining turli hududlaridagi mifologik va ilohiy obrazlarning shakllanishi va o'zgarishida ulkan ta'sir ko'rsatdi. Bunday o'zgarishlar Markaziy Osiyo hududida ko'proq namoyon bo'ldi. Qadim zamonlardan Yevroosiyoning turli xalqlari bilan muloqotda bo'lgan Markaziy Osiyoning ma'naviy madaniyati, turli sinkretik diniy va mifologik g'oyalarni shakllantirdi. Uzoq muddat Sharq (tangrilik, zardushtiylik, buddaviylik va h.) va G'arb (ellinizm) g'oyalari assimilyatsiyasiga duch kelgan antik Markaziy Osiyo madaniyati o'zida turli mifologik va ilohiy obrazlarni mujassam etdi, bunday obrazlar sirasiga ma'buda ayollar obrazlari ham mansubdir.

Kalit so'zlar: turkiy mifolgiya, Ipak yo'li, ma'buda ayollar, Umay, Anaxita.

Аннотация Великий шелковый путь оказал огромное влияние на формирование и изменение мифологических и божественных образов в различных регионах Евразийского континента. Такие изменения наиболее ярко проявились в Центральной Азии. Духовная культура Центральной Азии, с древних времен находившаяся в общении с различными народами Евразии, сформировала различные синкретические религиозные и мифологические идеи. Античная центральноазиатская культура, долгое время подвергавшаяся ассимиляции идей Востока (тенгризм, зороастризм, буддизм и др.) и Запада (эллинизм), вобрала в себя различные мифологические и божественные образы, к числу которых относятся и образы богинь.

Ключевые слова: тюркская мифология, Шелковый путь, богини-женщины, Умай, Анахита.

Abstract The Great Silk Road had a tremendous impact on the formation and transformation of mythological and divine images in various regions of the Eurasian continent. Such changes were most pronounced in Central Asia. The spiritual culture of Central Asia, which has been in contact with various Eurasian peoples since ancient times, has shaped various syncretic religious and mythological ideas. The ancient Central Asian culture, which for a long time was subjected to the assimilation of Eastern (Tangrism, Zoroastrianism, Buddhism, etc.) and Western (Hellenism) ideas, incorporated various mythological and divine images, including the images of goddesses.

Keywords: Turkic mythology, Silk Road, female goddesses, Umay, Anahita.

Buyuk ipak yo'li xalqlari madaniyatlarida mifologik va ilohiy ayol obrazlari alohida o'rin egallaydi. Garchi deyarli barcha xalqlar afsona va miflarida bosh ma'bud va

qahramonlar erkaklar siymosida aks ettirilgan bo'lsada, ayol obrazlari ham asosiy o'rinlarni egallaydi.

Turkiy va mo'g'ul xalqlarining ajdodi va himoyachisi sifatida namoyon bo'luvchi Alanquva obrazi, buyuk insonlarga hayot ato etgan ayol sifatida namoyon bo'ladi. Chingizxon ham o'zining kelib chiqishini Alanquva bilan bog'lagan. mo'g'ullar uni Alang'u-gua yoki Eshi-xotin ("Ona – urug' uzagi") deb atagan. Mif syujetiga ko'ra, Alanquva ovchi Dobi Merganning xotini bo'lgan, biroq Mergan olamdan o'tganidan so'ng, Alanquva homilador ekanligi ma'lum bo'ladi. Shundan so'ng u o'g'il ko'radi va o'g'lining ismini Bodonjar quyadi. Ayrim rivoyatlarda Bodonjar mangu Tangrining o'g'li bo'lganligi haqida hikoya qilinadi [1, S.120]. O'zini Bodonjar (Buzanjir) avlodi hisoblagan Chingizxon uchun, mazkur syujet uni Tangri tomonidan tanlangan va alohida vazifa bilan yuborilgan buyuk shaxs ekanligiga va Alanquva avlodlarining oliy hokimiyatga chiqishi muqarrar ekanligiga urg'u berish uchun asosiy o'rin egallagan.

E'tiborli jihati, taniqli sharqshunos olim A.A. Semyonov Amir Temur va uning o'g'li Mironshox qabr toshlarini o'rganganida, Sohibqironning kelib chiqishi yozilgan matnga e'tibor qaratadi. Ushbu matnga ko'ra, Temur shajarasi, onasi Alanquva bo'lgan Buzanjirga borib taqaladi. Matnda Buzanjira haqida quyidagilar yozilgan: "Va u zotning otasi noma'lum edi, faqatgina uning onasi Alanquva ekanligi ma'lum edi... u uning yonida eshik orqali kirgan va uning yonida mukammal inson qiyofasida namoyon bo'lgan nurdan unga homilador bo'ldi"[2, S.57-58]". Ko'rinib turibdiki, Alanquva hikoyasida Bibi Maryam Iso Masihga bo'lgan homilasi bilan bog'liq xabar bilan juda yaqin o'xshashlik mavjud. Ehtimol xristianlik va Islomning mo'g'ul va turkiy xalqlar mifologiyasi bilan aralashuvi natijasida bundan o'xshash syujetlar vujudga kelgan bo'lishi mumkin.

Ko'plab turkiy xalqlar mifologiyasida xudolar panteonining Tangridan keyingi o'rinni egallovchi, bosh ayol ma'budasi Umay haqida so'z yuritiladi. Turkiylar mifologiyasida ma'buda Umay ayolning yerdagi timsoli, onalik va unumdorlikni ifodalaydi. Umay oliy ma'bud Tangrining ayoli va jangchilar himoyachisi hisoblanadi. O'g'uz xalqlari mifologiyasida Umay ona qornidagi hali tug'ilmagan go'dakning himoyachisi, qozoqlarda bolalar himoyachisi obrazida namoyon bo'ladi. Rivoyatlarga ko'ra, farzandi xasta bo'lib qolgan ona ma'buda Umayga atab daraxtga yetti bonchukli munchoq iladi, ammo munchoq uzilib ketadi, munchoq bonchuklari tushgan yetti joydan buloq chiqib boshlaydi. Ona buloq suvini hasta farzandiga ichiradi va shundan so'ng uning farzandi sog'ayib ketadi. O'shandan buyon xalq orasida o'sha yetti buloq suvi shifobaxsh hisoblanadi. Rivoyatlarga ko'ra, buloq yoniga tong saharcha kelib uning tubida bonchuklarni ko'rish mumkin [3, S.266].

Chaqaloqlar va bolalar homiysi va himoyachisi bo'lgan Umayni yunonlar mifologiyasidagi, Zevsning ayoli Gera bilan taqqoslash o'rinli bo'ladi. Ma'lumki sohibjamol Gera ham Umay singari oila va to'lg'oq vaqtida ona va bola himoyachisi hisoblanadi. Shu bilan birga Tangrchilikning o'zgarishlarga yuz tutgan shaklida Umay

ham Gera singari oliy ma'budning ayoli sifatida namoyon bo'ladi. Biroq Tangri mutloq yagona benuqson xudo sifatida namoyon bo'lsa, Zevsning ayrim insoniy fazilatlarini, jumladan ayollar bilan ishqiy munosabatlarga kirishishi, o'z taxti va hukmronligidan xavotirlanishi, unga raqib bo'la oladigan dushmanlarining mavjudligi kabilarda namoyon bo'ladi.

Shuningdek Umayning fors mifologiyasidagi Xumay (Umay, Humo, Semurg') qushi bilan ham genetik aloqalari mavjud. "Rustamnoma" dostonida Semurg' Rustanning onasi Rudabeni hayotini saqlab qoladi va tug'ilayotgan chaqaloqlar himoyachisi sifatida namoyon bo'ladi [4, S.52]. Qadimiy rivoyatlarga ko'ra, u Kaspiy dengizning janubiy qirg'og'ida joylashgan Demavandedagi Tabriston tog'i va vulqonida yashaydi [5, S.56]. Umayning qush obrazida namoyon bo'luvchi qadimgi turkiy mifologiyada keltirilishicha, ulkan ummon ustida parvoz qilib qo'nishga joy topa olmagan Umay qushi havoda tuxum quya boshlaydi. Biroq uning tuxumlari suvga tushib g'arq bo'laveradi. Shundan so'ng Umay ko'ksidan bir qancha patlarni yulib suv ustida in qura boshlaydi, ammo ulkan to'lqinlar uning inini yuvib ketadi. Shunda Umay avval qattiq yerni yaratish kerakligini tushinib yetadi va ummon tubidan tumshug'iga balchiq olib chiqadi. U olib chiqqan loydan yer paydo bo'ladi [6. B36]. Bu mifda yuqorida keltirilgan Tuxum va Pangu haqidagi Xitoy mifi bilan juda yaqin genetik aloqalari mavjudligi ko'rish mumkin.

Umayni va Xitoy mifologiyasidagi Tuxum va Pangu haqidagi mifdan tashqari xitoyliklar mifologiyasining, insoniyat yaratuvchisi, dunyoni buyuk toshqindan qutqargan nikoh va oila himoyachisi va homiysi hisoblangan ma'buda Nyuyva obrazi bilan genetik o'xshashligi aniqlash mumkin. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga tayanib, dunyo mifologiyalarida ayol ma'buda obrazi ko'p xollarda bosh ma'budning (Tangri, Zevs) ayoli sifatida namoyon bo'lishini ko'rish mumkin. Biroq, ma'buda Geradan farqli ularoq Umay (Xumay) ummon ustida uchib zamin asoschisi va ona-yaratuvchi sifatida ham namoyon bo'lganligi ma'lum bo'ladi. Uning dengiz qa'riga g'arq bo'lgan tuxumlari esa turkiylardagi Tangri va xitoyliklarning Pangu obrazlarining tuxum ichida paydo bo'lganligi haqidagi mif bilan aloqasini ko'rsatib beradi. Shu o'rinda Umay va Gera o'rtasidagi genetik yaqinlikning mavjudligi ham asosli bo'lishi mumkin.

Shu bilan birga, qadimdan madaniy va ma'naviy o'zaro aloqalarda bo'lgan Turon va Eron xalqlari mifologiyalaridagi Umay hamda Humay (Semurg') obrazlarining genezisi katta ehtimol bilan bir obrazga borib taqalishiga tarixning o'zi guvoh va isbot bo'la oladi.

Yuqorida keltirilgan hulosalardan tashqari, Umayni yaxlit ummon ustida parvoz qilishi va Nyuyvani insonlarni buyuk toshqindan qutqarishi haqidagi miflar, Ibrohim dinlarining barchasida keltirilgan Nuh va Buyuk toshqin haqidagi rivoyatni yodga soladi.

Markaziy Osiyoning quruq iqlimi uchun muhim bo'lgan yana bir suv unsuri bilan bog'liq ma'buda – bu Ardisura Anaxita. Oltin va savsar mo'ynasidan tayyorlangan liboslar kiygan, yulduzlarda yashovchi ma'buda zardushtiylik ma'budlar panteonining asosiy ma'budalaridan biri hisoblanadi. Qo'rqmas ma'buda o'zining ot aravasida iblis va zolimlarni yo'q qiladi. Barcha inson va ma'budlar undan boylik so'raydi, u barcha tirik jonzoatlarni, mo'l hosil va tabiat ne'matlari bilan ta'minlaydi, cho'ponlarning poda va

yaylovlari homiysi hisoblanadi. Zardushtiylikning oliy ma'budi Axuramaazda unga yaratishni ishonib topshirdan [7]. Ushbu ma'buda ham yuqorida ko'rastib o'tilgan ma'budalar singari onalik va bolalik homiysidir, u onalarga farzand ato etadi va tug'ish vaqtida yordam beradi. Bundan tashqari u odamlarga qo'shiq kuylash va musiqa chalishni o'rgatadi. Anaxita Axuramaazdaning eng go'zal qizi hisoblanadi. U odamlardagi "uxlab" yotgan iqtidorlarini uyg'otadi. Avestoda Anaxita Xaomu – Dunyo daraxti (dunyoni urug'lantiruvchi daraxt) sifatida namoyon bo'ladi. Dunyo daraxti shoxlaridagi urug'ni Umay (semurg') dunyo bo'ylab sepib dunyoga yangi hayot baxsh etadi. Ushbu mifologiyada slavyan an'analari uchraydigan "Vojdeniya rusalki" ("malla sochni sayr qildirish" yoki "olib yurish") marosimi bilan o'xshash g'oyalarni ko'rish mumkin. Unda samon-poyadan yaasalgan qo'g'irchoq dalalar bo'ylab sudrab olib yuriladi va mayda bo'laklarga bo'linadi. Bu marosim dalalarni urug'lantirish g'oyasini o'z ichiga oladi.

Ayrim tadqiqodchilarning fikriga ko'ra (nemis olimi X. Nyuberg), ma'buda Mitraga sig'inuvchi eron jamoalaridan farqli ularoq, ma'buda Ardivisura Anaxitaga suv ma'budasiga sig'inish an'anasiga Sirdaryo qirg'oqlarida yashovchi ko'chmanchi xalqlar tomonidan asos solingan va Ardivisura Anaxita jamoasi shakllangan [8]. Tashqi ko'rinishidan go'zal deb e'tirof etiluvchi Ardivisura Anaxita Avestoda baxodir yori sog'ingan sohibjamol qiz sifatida namoyon bo'ladi. Unga Eron va Turon alplari kuch va qudrat so'rab iltijo qiladilar. U baxodirlarga yovuz ajdarlarni yengishga yordam beradi. U insoniyatni yo'q qilishga qaror qilgan ajdarhoga, turonlik Frangrasayanga yordam berishdan bosh tortadi.

Ehtimol yunonlarning Anais va zardushtiylikdagi Anaxita ma'budalari Makedoniyalik Iskandar bosqinidan so'ng ellinizm ta'siriga uchragan va Anais keyinchalik zardushtiylikning asosiy ayol ma'budalari safidan joy olgan. ya'niy Turonga qarshi bo'lgan Eron tomonga o'tkazilgan bo'lishi mumkin. Bu farazning tasdig'i sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- ma'budaning tabiat bilan uyg'unligi, tabiat bilan uyg'unlikda bo'lish ko'chmanchi turkiy xalqlar uchun har doim asosiy g'oya bo'lgan;

- ma'budaning cho'ponlar, poda va yaylovlar homiysi sifatida namoyon bo'lishi ko'chmanchi va asosan chorvador bo'lgan, asosan dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan muqim yashovchi forslardan farqli o'laroq turkiy xalqlar dunyo qarashiga yaqinroq;

- uni Dunyo daraxti siymosida namoyon bo'lishi o'zida, yana o'sha tabiat uyg'unligi g'oyasini aks etadi.

Albatta Ardivisura Anaxita obrazining yunon, fors, turkiy xalqlar, keyinchalik arab-islom rivoyatlarida [9, S.61] boshqa obrazlarda ko'chib o'tishi, ushbu xalqlarning madaniy va ma'naviy aloqalari uzoq o'tmishlarga borib taqalishi bilan bog'liq. Yuqori keltirilgan Umay, Humay, Semurg' obrazlar singari bu obraz ham ko'plab assimilyatsiyaga uchragan. Ardivisura Anaxita yoki ma'budasi obrazining qaysi xalq madaniyatida birinchi paydo bo'lganidan qat'iy nazar, yunonlarning Anais va Markaziy

Osiyo xalqlarining Ardvisura Anaxita obrazlari genezisi katta ehtimol bilan bir obrazga borib yetadi.

Kushon xonligi davrida Markaziy Osiyoda buddaviylik ommalashganidan so'ng, shivaviylik (Hinduizm) panteoni ma'budasi Durga alohida e'tiborga sazovor bo'ldi. Bu haqida III-VII asrlarga tegishli bo'lgan, Xorazmda topilgan sher utida o'tirgan, to'rt qo'lli ma'buda Durga tasviri muhirlangan o'n ikkita idish guvohlik beradi. Idishlarning birida Durga quyosh va oyni ushlab turgani tasvirlangan. Bundan tashqari ko'p qo'lli ma'buda tasviri Jizzax va Panjikentda ham topilgan [10, S.81].

Dastlabki O'rta asrlar davriga kelib Xorazmda, So'g'dda turkiy, buddaviylik, zardushtiylilik va boshqa xalqlar diniy tasavvurlarini o'zida jamlab shakllana boshlagan to'rt qo'lli sinkretik ayol obrazi paydo bo'ldi [7].

Durga Shivaning ayoli, u jangchi-ma'buda obrazida namoyon bo'ladi. Uning eng asosiy qahramonligi, u osmondan barcha ma'budlarni uloqtirgan, hatto qudratli erkak ma'budlarning ham kuchi yetmagan iblis Maxisha ustidan jangda g'olib keladi va uni o'ldiradi. Durga Vindxya nomli tog' cho'qqisida sakkiz nafar yordamchi qizlar bilan yashaydi. Uning hususiyatlaridan biri, u yovuzlikni yo'q qilmaydi aksincha uni ezgulikka aylantiradi. Durga odamlarga to'siqlarni, zaxmat va og'riqlarni yengishga yordam beradi. Ayrim xollarda jahldor, xaybatli, qo'rqinchli va varon etuvchi obrazida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, u ham ayollar va chaqaloqlar himoyachisi va homiysi hisoblanadi va ayollarga tug'riq vaqtida yordam beradi.

Buyuk ipak yo'li xalqlari madaniyatlarida mifologik va ilohiy ayol obrazlari alohida o'rin egallaydi. Garchi deyarli barcha xalqlar afsona va miflarida bosh ma'bud va qahramonlar erkaklar siymosida aks ettirilgan bo'lsada, ayol obrazlari ham asosiy o'rinlarni egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шакарим Кудайберды-улы. Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов / пер. Б. Каирбекова. Алма-Ата, 1990. С.120.
2. Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире // Эпиграфика Востока. II. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948 С. 57-58
3. Валянская О.П. Женщина в мифах и легендах... С. 266
4. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса... С. 52
5. Калинина Т.М. Сведения ранних ученых арабского халифата. М., 1988. С. 56
6. Musurmanov E.R. O'zbek–Xitoy xalqlari adabiy aloqalari genezisi: folklor va adabiyotda mushtaraklik. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi.2020. UDK: 891.709:809:398, 36-b.
7. Кобзева О.П. Женские божества на Великом шелковом пути. Исторический курьер. 2019 № 3 (5) Статья 20 УДК 94(5) : 297+291.13
8. Ардвисура Анахита | Anahita (электрон манбаа: [Ардвисура Анахита | Anahita: wilama taro — ЖЖ \(livejournal.com\)](#) / murojaat sanasi: 22.10.2023)

9. Дервиш Р.А., Левтеева Л.Г., Мусакаева А.А. Памятники истории... С. 35; Толстов С.П. Народы Средней Азии... С. 61.
10. Гюль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. Античность и средневековье. Ташкент, 2005. С. 81
11. Кобзева О.П. Женские божества на Великом шелковом пути. Исторический курьер. 2019 № 3 (5) Статья 20 УДК 94(5) : 297+291.13